

УДК 069.013 (477.82)

Євгенія Ковальчук

Збереження й вивчення фонду сакрального мистецтва Волинського краєзнавчого музею у першій половині 1990-х рр.

Зроблено комплексний аналіз процесів збереження й вивчення фонду сакрального мистецтва Волинського краєзнавчого музею у першій половині 1990-х рр. як невід'ємної складової частини Музейного фонду України; розкрито їх специфіку в регіональному музеї; визначено місце музеїв у суспільно-політичних процесах зі збереження пам'яток релігійного мистецтва в культурній спадщині України.

Ключові слова: фонди музею, сакральне мистецтво, ікона, пам'ятка

Eugenia Kovalchuk

The Preservation and Study of the Sacral Art Fund of Volyn Local History Museum in the First Half of 1990's

The complex analysis of the preservation and study of the sacral art fund of Volyn Local History Museum in the first half of 1990's as a part of Ukrainian museum fund processes is made in the article; their specificity in a regional museum is revealed; the place of museums in social and political processes of the preservation of the sacral art monuments in the cultural heritage of Ukraine is determined.

Key words: museum funds, the sacral art, the icon, the monument

Серед вітчизняних музейних закладів провідне місце у справі збереження й вивчення творів релігійного мистецтва посідає Волинський краєзнавчий музей (ВКМ), який володіє однією з найбільших в країні колекцій сакрального мистецтва (іконопису, скульптури, дерев'яного різьблення, виробів металопластики та ін.) XII–XX ст. На основі збірки сакрального мистецтва у 1993 р. був відкритий Музей волинської ікони (МВІ), відділ ВКМ.

Актуальність теми нашого дослідження зумовлена потребами розвитку музейної справи в Україні, що вимагає звернення до попереднього досвіду у цій галузі, його фахового вивчення, зокрема системного цілісного дослідження практики роботи музейних закладів. Волинським краєзнавчим музеєм накопичений значний досвід у галузі методики і практики музейної справи, зокрема збереження, вивчення та популяризації пам'яток сакрального мистецтва. Для повноцінного функціонування

сучасних музеїв важливим є аналіз надбань регіональних музейних закладів та використання набутого ними досвіду музейної роботи.

Метою даного дослідження є вивчення процесів збереження фонду сакрального мистецтва Волинського краєзнавчого музею у першій половині 1990-х рр. і визначення їх специфіки в регіональному музеї.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких завдань:

- проаналізувати роботу музею щодо збереження фонду та його наукового вивчення упродовж першої половини 1990-х рр.;

- узагальнити досвід ВКМ щодо збереження фонду та окреслити його практичне значення для роботи сучасних музейних закладів, розвитку музезнавства;

- визначити місце музеїв у суспільно-політичних процесах зі збереження пам'яток релігійного мистецтва в культурній спадщині України.

Об'єктом дослідження є фонд сакрального мистецтва Волинського краєзнавчого музею як складова частина Музейного фонду України, а предметом – процеси збереження і вивчення фонду сакрального мистецтва Волинського краєзнавчого музею в першій половині 1990-х рр.

Наше дослідження базується на джерельних матеріалах, які зберігаються у фондах (документи обліково-фондової документації – інвентарні книги, акти видачі і прийому і т. ін.) і науковому архіві музею (звіти про роботу музею, накази директора, розпорядження, листи та ін.) [1].

Наприкінці 1980-х – у першій половині 1990-х рр. відбулися істотні зміни у складі фонду сакрального мистецтва Волинського краєзнавчого музею, обумовлені процесами активізації релігійного життя в регіоні. За цей період кількість релігійних громад у Волинській області збільшилась удвічі. Їх функціонування потребувало нових приміщень і культового майна. Вирішити ці потреби спробували за рахунок музею шляхом повернення культових споруд їх колишнім власникам (релігійним громадам) та передачею культового майна з музеїв у нововідкриті храми. Ці процеси відбувалися на основі розпоряджень Кабінету Міністрів України, рішень виконавчого комітету Волинської обласної та Луцької міської Рад. У першій половині 1990-х рр. питання стояло не про поповнення і розбудову музейного фонду, а взагалі про його існування і збереження як цілісної музейної збірки. Це впливало з ряду причин: по-перше, музей втратив приміщення фондосховища і виставкові експозиційні площі в музеї історії релігії, що розміщувались у костелі святих Петра

і Павла, пам'ятці архітектури XVII століття; по-друге, значна частина пам'яток з фондів музею була передана у нововідкриті храми. Так, відповідно з рішення виконавчого комітету Волинської обласної Ради народних депутатів від 25 червня 1991 р., приміщення костелу святих Петра і Павла в Луцьку було передане громаді римо-католицької церкви м. Луцька. Згідно з законом замість вилучених музей мав отримати інші – рівноцінні їм площі. Пунктом другим відповідного рішення Луцькому міськвиконкомом пропонувалося до 1 жовтня 1991 р. вирішити питання про надання музею іншого приміщення, а управлінню культури забезпечити збереженість експонатів [2].

Влада не квапилась вирішувати питання з новим приміщенням. Музей розпочав боротьбу за своє виживання. Дирекція і працівники музею, громадські організації у численних зверненнях, листах до Верховної Ради, Президента, Кабінету Міністрів України, обласної Ради народних депутатів, органів влади на місцях, преси, громадських організацій, окремих народних депутатів вимагали зберегти колекцію сакрального мистецтва в музеї шляхом створення на її базі Музею волинської ікони. У листі-зверненні від 1 липня 1991 р. до Волинської обласної Ради народних депутатів була подана пропозиція – перепрофілювавши музей історії релігії, створити на базі колекції сакральних пам'яток Музей волинської ікони, відділ ВКМ [3, арк. 1].

5 березня 1992 р. виконавчий комітет Волинської обласної Ради народних депутатів ухвалив розпорядження «передати Волинському краєзнавчому музею під музей «Волинська ікона» частину приміщення першого корпусу управління Служби національної безпеки України по області площею 610 кв. м (I, II поверх і підвал), що знаходиться по проспекту Перемоги, 4» [4, арк. 1].

У новому приміщенні було обладнано фондосховище. Попередньо зроблено ремонт, виготовлено й встановлено обладнання для розміщення музейних предметів, зокрема, спеціальні рухомі перегородки з металеві сітки для зберігання ікон, стелажі – для скульптури, шафи – для виробів металопластики та інших дрібних пам'яток; створено відповідний температурно-вологісний режим і т. ін.

Першочерговим завданням, яке постало перед музеєм, було визначення способу переміщення колекції без втрат. Всього у фондосховищі костелу на березень 1992 р. знаходилось 353 музейних предмети. В

основному це були ікони, а також царські двері, предмети декоративного різьблення, підсвічники, дерев'яна скульптура. Значна музейних предметів знаходилась у важкому технічному, а окремі пам'ятки – в аварійному стані, і потребувала попередніх консерваційно-реставраційних робіт. Завдання ускладнювалось тим, що перевезення необхідно було зробити в стислі терміни, оскільки римо-католицька громада наполягала на якнайшвидшому відселенні музею.

У зв'язку зі станом пам'яток процесу перевезення фонду передувала кропітка скрупульозна праця музейних працівників і реставраторів. Робота не обмежилась простим переміщенням збірки з одного фондосховища в інше. Кожен музейний предмет потребував попереднього обстеження: залежно від його стану приймалось окреме рішення про перевезення. У багатьох ікон внаслідок порушення гігроскопічної рівноваги деревини відбулося руйнування левкасу та фарбового шару. Значна частина ікон і скульптури була понижена жуком-деревогризом та уражена міцеліальними грибами. Всі експонати мали стійке пилове забруднення. Особливу тривогу викликали так звані «лежачі» ікони (з пошкодженою основою, значними втратами фарбового шару, лущенням і т. ін.) і «мозаїчні» ікони (фарбовий шар яких поділений крокелюрами і втратив зв'язок з основою – левкасом).

Перша група експонатів була перевезена до нового приміщення в серпні 1993 р. Ними стали 63 відреставровані у попередні роки твори іконопису, серед них: «Розп'яття з при стоячими» кінця XVI ст. (ВКМ, інв. № Ж-310), «Моління» (ВКМ, інв. № I-151) і «Спас на престолі з чотирма ангелами» першої половини XVII ст. (ВКМ, інв. № I-89), «Преображення» початку XVIII ст. (ВКМ, інв. № I-116). Саме з них була створена перша експозиція МВІ.

На базі фондосховища музею вже наприкінці 1993 р. група фахівців зі Львова і Києва на чолі з реставратором вищої категорії В. Цитовичем у рамках державної науково-технічної програми «Волинська школа іконопису. Проблеми дослідження, зберігання та реставрації» провела комплекс науково-дослідницьких робіт. Перший його етап проходив у листопаді 1993 р. [5]. Це було комплексне обстеження музейних колекцій, яке включало в себе ознайомлення з інвентарними картками, архівною та реставраційною документацією, мікологічне, ентомологічне, технологічне та мікрохімічне дослідження, науковий

опис, спеціальну фотозйомку пам'яток тощо [6, с. 98–107; 7, с. 72–74; 8, с. 108–116].

У грудні 1993 р. при ВКМ створено реставраційну майстерню зі штатом у три особи. Завідувачем призначено А. Квасюка. Реставраторами був розроблений конкретний план, який передбачав проведення профілактично-консерваційних робіт з пам'ятками, що готувались до перевезення. Стислі терміни, стан експонатів, величезний об'єм роботи з переміщення музейних предметів диктували необхідність пошуку допомоги у фахівців спеціальних реставраційних закладів. Тому для обстеження колекції і вироблення рекомендацій щодо її переміщення дирекція ВКМ запросила групу фахівців з ННДРЦУ та його Львівського філіалу. Вони провели комплекс науково-дослідницьких робіт і виробили методику переміщення пам'яток.

Допомогу Волинському краєзнавчому музеєві в роботі з перевезення колекції надала кафедра реставрації і консервації живопису Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури (НАОМіА). Студенти старшокурсники академії К. Слота, К. Гавриленко, О. Фролова та інші разом з керівником, доцентом Ю. Коренюком, у липні 1994 р. працювали безпосередньо в фондах музею над закріпленням аварійних ікон. За десять днів ними було укріплено 6 ікон. Долучилися до цієї праці також реставратори ННДРЦУ та його Одеського філіалу. Реставратори Л. Когут, О. Волков і О. Іванов за десять днів роботи укріпили 4 ікони.

Восени і взимку 1993 р. музейним працівникам довелося працювати в складних умовах: моральних (адже вони знаходилися під постійним тиском віруючих, які домагалися звільнення приміщення) і фізичних (фондосховище було забруднене, не опалювалося, і з настанням холодів температура падала до $+6^{\circ}$ – $+8^{\circ}$ С). Приміщення було дуже запилене і насичене спорами грибкових бактерій уражених ікон. Це засвідчили результати обстеження фондосховища, проведеного спеціалістами ННДРЦУ – біологами, хіміками, ентомологами [7].

Реставратори ВКМ А. Квасюк і О. Романюк згадують про цей складний час у житті музею: «Найбільш напруженим був останній період (вересень–жовтень 1994 р.). Ми намагалися перевезти всі експонати до настання холодів. Майже два місяці довелося працювати без вихідних, 10–12 годин на добу. Крім проведення власне реставраційних робіт, постало питання транспортування. Стан багатьох експонатів та їх габарити не дозволяли знести їх донизу. Щоб винести ікону з фондосховища,

необхідно було пройти шестеро дверей, довгу вузьку галерею і вузькі гвинтові сходи, тому встановили конструкцію з блоків, за допомогою якої вдалось спускати ікони в горизонтальному положенні. Потім автобусом на дуже малій швидкості попередньо упаковані експонати доставляли у нове фондосховище. Роботу по перевезенню ікон завершено в жовтні 1994 р.» [9, с. 20]. Таким чином була успішно вирішена проблема транспортування експонатів у виділене під експозицію і фондосховище сакрального мистецтва нове приміщення музею.

Паралельно з роботою по обладнанню нового приміщення фондосховища, консервацією і реставрацією пам'яток і їх переміщенням музей вирішував питання щодо збереження кількісного і якісного складу фондової збірки сакрального мистецтва. Їй загрожувало розпорошення по церквах, а в ряді випадків і втрата пам'яток. 4 березня 1992 р. вийшов Указ Президента України «Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна» [10]. На виконання Указу згідно розпорядження Міністерства культури України № 9–253 / 13 від 23 березня 1992 р. в Україні проведено інвентаризацію культового майна, що зберігалось у фондах державних музеїв. Вона була здійснена для вирішення питання «про можливість його використання за призначенням» тобто в культовій практиці [11, арк. 1–2 зв.]. Відповідно до складених інвентаризаційних списків культового майна, на 1 січня 1993 р. у фондах ВКМ зберігалось 1780 культових предметів (од. зб.). Ці експонати були поділені на три групи: а) культові речі з музейних збірок, що не мають художньої та історичної цінності і можуть бути передані релігійним громадам для подальшого використання за призначенням; б) культові речі з музейних збірок, що можуть бути передані релігійним громадам для використання за призначенням при умові складання охоронного зобов'язання релігійною громадою про відповідальність останньої за повне збереження речей, що передаються; в) культові речі з музейних збірок, що є унікальними історичними та мистецькими цінностями – загальнонародним надбанням і повинні залишитися в музеях у складі державної частини Музейного фонду України. Замість оригінальних творів, що належать до останньої групи пам'яток, релігійним громадам пропонувалися виконані на професійному рівні копії. Згідно діючої інструкції з обліку і збереження музейних цінностей, вилучення предметів з Музейного фонду України (його державної частини) здійснювалось у

встановленому порядку лише з письмового дозволу Міністерства культури України [12, с. 120–121].

У листі Міністерства культури України «Про виконання Указу Президента України «Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна» роз'яснювалось, що «унікальні історичні та мистецькі цінності культового характеру, які є загальнонародним надбанням, повинні залишатися в музеях. Ці пам'ятки вимагають особливого науково обґрунтованого температурно-вологісного режиму збереження, постійного нагляду фахівців-реставраторів і повинні мати державну гарантію охорони» [10, арк. 1].

Кабінет Міністрів України своїм дорученням № 4624 / 1 від 25 березня 1992 року зобов'язав при вирішенні питань, пов'язаних з передачею релігійним організаціям культового майна і будівель, зберегти раніше встановлений урядом порядок, згідно якого в кожному окремому випадку питання передачі з музею культових предметів релігійним громадам має розглядати спеціальна експертна комісія місцевих Рад за участю фахівців, працівників музеїв, мистецтвознавців, істориків, представників уповноваженого в справах релігії, духовенства, з тим, щоб залишити у музейних збірках найцінніші пам'ятки, забезпечивши їм умови зберігання й охорони [11, арк. 1–2 зв.; 13, арк. 1–2.].

Відповідна комісія була створена при державній адміністрації представника Президента України по Волинській області. В комісію входили представники Товариства охорони пам'яток історії і культури України, Волинського обласного відділення Українського фонду культури, управління культури, науковці Луцького державного педагогічного інституту імені Лесі Українки, музейні працівники, заступник уповноваженого в справах релігії (за фахом це були історики, мистецтвознавці, філологи). В її складі працювали Л. Протас, В. Лисюк, Є. Франчук, Т. Єлісеєва, Є. Ковальчук, Г. Гулько та інші. Комісія розглядала заяви від релігійних громад щодо передачі їм майна і намагалась вирішити спірні питання, що виникали.

Процес передачі культових речей з музеїв до храмів на Волині мав свої особливості. Вони стосувалися як його хронологічних меж, так і вирішення у ряді випадків питань із заміною оригіналів, що належали власникам на інші речі або виготовлені копії. У Волинській області повернення культового майна на вимогу релігійних громад розпочалось ще у 1989 р. за 3 роки до відповідного Указу Президента України і

розпорядження Кабінету Міністрів України. У 1992 р. цей процес на Волині практично завершувався. Питання повернення культового майна за погодженням з релігійними громадами були вирішені.

Основна частина пам'яток була передана у церкви в 1989–1990 рр. Перша передача експонатів з музею у церкви відбулася згідно акту видачі за № 1–II від 4 травня 1989 р. Тоді через священника А. Ходековського, настоятеля церкви в с. Романів Луцького району, церковній громаді села було передано з фондів музею 34 предмети релігійного характеру, в свій час вилучених з цієї закритої церкви. Це, зокрема, 17 книг богослужбового змісту (Мінеї, Тріоді, Службники, Євангеліє, Апостол) і 7 одиниць предметів церковного начиння – потир (чаша для причащення вином під час таїнства євхаристії), дарохранильниця, блюдо для освячення хліба і т. інше. При поверненні цих речей музей діяв згідно інструкції, тобто передача була здійснена з дозволу Міністерства культури УРСР (наказ № 168 від 25 квітня 1989 р.). Акт затверджений печаткою і підписом директора музею В. Наконечного [14, арк. 1–4].

У 1989 р. у 14 церков області було передано 178, а у 1990 р. у 12 церков – 195 предметів релігійного вжитку, тобто всього 373 одиниці збереження. За групами фондів картина передачі виглядає наступним чином: у 1989 р. передано 29 ікон, 63 предмети металопластики, 4 предмети дерев'яного різьблення, 3 царських врат, 6 виробів церковного шитва; у 1990 р. – 15 ікон, 29 предметів металопластики, 15 предметів дерев'яного різьблення, 2 царських врат, 1 дияконські двері, 3 плащаниці, 45 виробів з церковних тканин (підраховано за 27 актами видачі на постійне зберігання 1989–1990 рр.).

За чотири роки з 1989 р. по 1992 р. ВКМ передав православним релігійним громадам області 462 культових предмети. Серед них: 74 ікони, 141 предмет церковного начиння, 14 скульптур, 8 царських врат, 122 богослужбові книги та ін. [15, с. 56].

Згідно наведеної вище класифікації предмети належали до першої і другої групи пам'яток, тобто частина з них представляла мистецьку та історичну цінність. Ці пам'ятки при поверненні релігійним громадам були включені в охоронні угоди. Їх новим (старим) власникам були роз'яснені вимоги щодо зберігання й охорони переданих пам'яток. У наступні три роки кількість пам'яток у храмах Волинської області практично не змінилася, хоча Указ Президента України, прийняті урядові документи

1992 р. спонукали вірних до подання повторних звернень на адресу музею щодо повернення культового майна. Варто зазначити, що при збереженні загальної кількості пам'яток у храмах відбувся їх обмін між релігійними громадами (перерозподіл, передача з одного храму в інший) та рух (переміщення всередині храму), які не зафіксовані в охоронних документах. На 1 січня 1996 р. кількість храмів збільшилась майже втричі порівняно з 1992 р. і становила більше 500.

Результати дослідження дозволяють сформулювати наступний висновок: втрати національних культурних надбань, зокрема, релігійного мистецтва, були б незворотними, якби не активна позиція (боротьба) музеїв за збереження фонду сакральних пам'яток у збірках музеїв, в тому числі в регіональних музеях.

У дослідженні використано досі неопубліковані джерела, насамперед документи обліково-фондової документації, які створюються у процесі музейної діяльності і стосуються науково-збиральницької роботи, збереження музейного фонду Волинського краєзнавчого музею. Таким чином, дослідження означеної теми дозволило ввести до наукового вжитку значний масив невідомого для широкого загалу суспільства музеєзнавчо-пам'ятокознавчого матеріалу. Він стосується не лише діяльності ВКМ, процесу збереження фонду сакрального мистецтва, а й відбиває ряд граней суспільно-політичного, духовного та культурно життя Волині певних років.

Варто звернути увагу, що в процесі боротьби за цілісність колекції і збереження фонду сакрального мистецтва у Луцьку народився новий унікальний Музей волинської ікони, який у наступному році відзначить уже своє 25-ліття.

1. Ковальчук Є. Музей Волинської ікони в документах наукового архіву Волинського краєзнавчого музею. До питання класифікації наукових джерел / Є. Ковальчук // Волинська ікона : дослідження та реставрація : матеріали XXIII Міжнар. наук. конф., м. Луцьк, 19–20 жовт. 2016 р. — Луцьк, 2016. — Вип. 23. — С. 155–158.
2. Про передачу приміщення костелу Петра і Павла в користування громадян римо-католицької церкви м. Луцька. Рішення виконавчого комітету Волинської обласної Ради народних депутатів від 25 черв. 1991 р. // Науковий архів Волинського краєзнавчого музею (далі – НА ВКМ). — 2 арк.
3. Про передачу приміщення музею громаді римо-католиків м. Луцька. Лист-звернення працівників Волинського краєзнавчого музею до Волинської обласної Ради народних депутатів від 1 лип. 1991 р. // НА ВКМ. — 3 арк.

3. Музейні колекції

4. Про передачу приміщення Волинському краєзнавчому музею. Розпорядження виконавчого комітету Волинської обласної Ради народних депутатів від 5 берез. 1992 р. // НА ВКМ. — № 68–р. — 1 арк.
5. Календарний план проведення науково-дослідних робіт з теми: «Волинська школа іконопису. Проблеми дослідження, зберігання та реставрації» на 1993 рік // НА ВКМ. — 5 арк.
6. Братушко Ю. Фізико-хімічні та стратиграфічні дослідження живопису волинських ікон / Ю. Братушко, Л. Лагутіна, В. Луць // Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації : доповіді та матеріали IV наук. конф. (Луцьк, 17–18 груд. 1997 р.). — Луцьк, 1997. — С. 98–107.
7. Кондратюк Т. Деякі питання умов зберігання творів іконопису та проблем біопошкоджень / Т. Кондратюк, Т. Митківська, Н. Жданова // Волинська ікона : питання історії вивчення, дослідження та реставрації : тези та матеріали III Всеукр. наук. конф. (Луцьк, 12–13 груд. 1996 р.). — Луцьк, 1996. — С. 72–74.
8. Цитович В. Дослідження іконопису в інфрачервоній ділянці спектру із застосуванням відеосистеми VHS / В. Цитович // Волинська ікона : питання історії вивчення, дослідження та реставрації : доповіді та матеріали IV наук. конф. (Луцьк, 17–18 груд. 1997 р.). — Луцьк, 1997. — С. 108–116.
9. Квасюк А. Реставраційна майстерня при Волинському краєзнавчому музеї / А. Квасюк, О. Романович // Волинська ікона : питання історії вивчення, дослідження та реставрації : тези та матеріали II Міжнар. наук. конф. (Луцьк, 29 листоп.–1 груд. 1995 р.). — Луцьк : Ініціал, 1995. — С. 20–21.
10. Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна : Указ Президента України від 4 берез. 1992 р. № 125 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : zakon.rada.gov.ua/laws/show/125/92.
11. Про виконання Указу Президента України «Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна». Лист Міністерства культури України від 23 берез. 1992 р. № 9–253 // НА ВКМ. — 13, 2 арк.
12. Щоденник науково-мистецтвознавчих експедицій Волинського краєзнавчого музею 1999–2001 рр. // НА ВКМ. — 16 с.
13. Про інвентаризацію культового майна, що зберігається у фондах державних музеїв. Доручення Кабінету Міністрів України. 25 берез. 1992 р. № 4624 / 1 // НА ВКМ. — 2 арк.
14. Облікова фондова документація. Акт видачі на постійне зберігання № 1–II від 4 січ. 1989 р. // Фонди Волинського краєзнавчого музею. — 4 арк.
15. Ковальчук Є. До проекту охорони і збереження пам'яток історії і культури в діючих культових спорудах / Є. Ковальчук // Волинська ікона : питання історії вивчення, дослідження та реставрації : тези та матеріали III Всеукр. наук. конф. (Луцьк, 12–13 груд. 1996 р.). — Луцьк, 1996. — С. 56–59.